

בעז זריבי

”בכל דבר המאורע הכל שוה אצלו”:

על מידת ההשתוות*

** פתיחה

”יצחק עושה את מלאכתו, פעמים יחידי ופעמים עם אחרים, פעמים אצל שרים וקונסולים ופעמים אצל סתם בעלי בתים. דבש וחלב לא מצא יצחק בעמלו, די לו ליצחק שבא לידי מדת ההשתוות.

מדת ההשתוות פרסה טיבה עליו. כל מה שבא עליו קיבל בעינים יפות. לא התאונן ולא קבל. כבר הרגיל עצמו לתעלולי החמה ולמושבות הרוחות. והחמסינים היבשים שמלחכים ליח עצמותיו של אדם, האבק שצופד את העור, האור הצהוב שצורב את העינים והאוויר שמביא לידי שעמום, וכן כל השינויים שבאקלים לא הוציאו אותו ממדתו. אם מצא עבודה עבד, אם לא מצא לא נעצב אל לבו” (ש”י עגנון, תמול שלשום, הוצאת שוקן ה’תשכ”ז, עמ’ 228-229).

יצחק קומר, גיבור הרומן ‘תמול שלשום’, סובל רעות רבות וצרות במהלך הספר. הוא עולה לארץ ישראל ומגיע אליה בחוסר כל, מתקשה למצוא עבודה, ומתחבט בגיבוש זהותו בין ירושלים המסורתית ליפו החלוצית-חילונית. בשלב הזה בספר, בעיותיו של קומר לא נפתרו ואינן קרובות לפתרון. אמנם חרפת הרעב סרה מעליו, אך אין לו עבודה מובטחת והוא לא הקים משפחה או מצא לעצמו בית בטח; ועם כל זאת מדגיש עגנון כי קומר הגיע ל”מדת ההשתוות”.

* [הערת המערכת: תודתנו העמוקה לחברנו מנחם איזנברג על עריכת המאמר].
** בפתיחת הדברים, אבקש להודות למו”ר הרב הלל רחמני, אשר סייע לי רבות בתהליכי כתיבת מאמר זה, ואשר רבים מהרעיונות המופיעים בו נובעים ממה שזכיתי ללמוד ממנו בשנים האחרונות.

מידה זו, שיסודה בימי תור הזהב של יהדות ספרד וזכתה להארה מחודשת בדברי הבעש"ט ותלמידיו, הובנה במספר אופנים בכתביהם של חכמי ישראל לאורך הדורות. אף על פי שהיא מוזכרת במספר רב יחסית של מקורות מבתי מדרש שונים, לא קיימת הגדרה ברורה ואחידה שלה. היא מופיעה לרוב בדרך אגב לצד מושגים אחרים, וכתוצאה מכך לקוראים רבים במחשבת ישראל המשמעות שלה נותרה חידתית. ההגדרה הבסיסית, המשותפת לכל השיטות, היא שמי שהגיע להשתוות הוא מי ששווים בעיניו שני דברים, שבעיני רוב בני האדם אחד מהם טוב והשני רע. מדובר אם כן, בבני אדם שעלו במדרגות עבודת המידות, עד כדי ניתוק מסוים מהקשיים ומהתחושות הרעות שמלוות את רוב בני האדם בעולם, ונובעות מאגו, קנאה, רדיפת כבוד, תאוות המאכל והמשתה, ועוד.

מכיוון שמדובר במידה מחודשת, שאינה מוזכרת כלל בתנ"ך, במשנה או בגמרא – היא הובנה כאמור באופן שונה ומגוון על ידי חכמי ישראל לאורך הדורות. במאמר זה אבקש לנסות ולענות על חידת ההשתוות: אף על פי שאין מקורות שהמידה מאופיינת באופן ברור בהם, והיא לרוב מוזכרת כבדרך אגב ומשמעותה נותרת מעורפלת, מצאתי כי מתוך המקורות שמזכירים אותה ניתן לאפיין שלוש הבנות מוגדרות שלה, אשר מאפשרות להבין את ייחודיותה של ההשתוות בין המידות במחשבת ישראל, וללמוד את הרלוונטיות שלה לעבודת ה' במגוון רחב של אופנים. בסיום הדברים, אבקש להציע אפשרות מחודשת בהבנתה של מידת ההשתוות, שיש לה בעיני רלוונטיות מיוחדת לדורנו.

מבנה המאמר

כרקע למאמר, אציג את גלגולה הראשוני של מידת ההשתוות¹ בשתי נקודות המפנה המשמעותיות של הפצתה במחשבת ישראל: האחת

¹ חשוב לציין בשלב זה, כי המידה הזו כונתה בשני כינויים מרכזיים, 'השתוות' כאמור, ובמקורות אחרים 'נשתוו', הרמזו מקראי לפסוק בספר עזרא העוסק בנושא שונה בתכלית, אך מופיע בו הביטוי 'כתב הנשתוו': "וּבְיָמֵי אֲרֻתְחֶשְׁתָּא פְּתַב בְּשֵׁלֶם מִתְרַדַּת טְבַּאֵל וְשָׂאָר כְּנֻתָו עַל אֲרֻתְחֶשְׁתָּא מְלֶךְ פָּרְס. וּכְתַב הַנְּשִׁתָּו, כְּתוּב אֲרָמִית, וּמִתְרַגְּם אֲרָמִית" (עזרא ד',

– בספר חובות הלבבות לרבנו בחיי אבן פקודה, שהוא המקור הראשוני למידה זו, המצוטט בכתבי רבים מן ההוגים שיובאו במאמר. השנייה – בספר 'צוואת הריב"ש' המיוחס לבעל שם טוב, מייסד תנועת החסידות, שבה זכתה מידת ההשתוות לעדנה מחודשת ולתפוצה רחבה.

בחלקו הראשון של המאמר, אציע סקירה כללית של הבנות שונות ל'מידת ההשתוות', מתקופת רבנו בחיי ועד ימינו. כאמור, מכיוון שלמידת ההשתוות אין הגדרה ברורה במקורות, ויותר מכך – קיימות הבנות שונות בשאלה מה תכליתה בכתבים השונים, אפיינתי את המקורות המובאים כשייכים לאחת משלוש גישות, על פי סמיכותן הרעיונית למידות אחרות שהן מהמוכרות והמרכזיות במסורת ישראל: הענווה, הביטחון והדבקות.²

עיסוק מרכזי נוסף במידת ההשתוות, נוגע ליישום המעשי שלה בעולם עבודת המידות ובעבודת ה' בכלל. בחלקו השני של המאמר, אציג שלושה מצבים שבהם ההשתוות באה לידי ביטוי בחייו ובהנהגותיו של אדם עובד ה': בלימוד תורה, בהתנהגות שבין אדם לחברו, וכשלב נדרש בדרך להגעה למעלת הנבואה.

לאחר שני בירורים אלה, ועיון בשיטות המגוונות של לימודה ויישומה של מידת ההשתוות, אבקש להציע שתי הצעות נוספות הנוגעות לשתי סוגיות ליבה מעולמה של מידת ההשתוות:

א. החשש מאדישות – ניסיון למענה על אחד הקשיים המרכזיים בעצם הגדרתה של ההשתוות – הטענה כי מי שכל העולם שווה בעיניו, עשוי להגיע באופן טבעי לאדישות כלפי עצם העולם ולקהות רגשית.

(ז), וכך העלה בין היתר הרב מאיר מאזוז שליט"א בהגותו לספר 'דרכי משה' לר' כלפון משה הכהן, (מהדורה שלישית, בני ברק ה'תשס"ה, עמ' קסט). לצורך נוחות הקריאה, התייחסתי בכתביתי למידה זו בשם 'השתוות', אף על פי שבחלק מהמקורות המובאים היא כונתה מידת הנשתווין.

² אופן מרכזי נוסף לחלק בין ההבנות השונות של ההשתוות הוא על ידי שאלת היסוד, מה שווה למה: ברי שהמילה השתוות היא משורש זה, והשאלה 'עבור מי שהגיע להשתוות, מה שווה למה' מהווה תבחין מדויק לדרך שבה הובנה המידה. בחרתי שלא לחלק את המאמר באופן הזה, אבל עניתי בין השיטין על השאלה הזו בהסבר כל אחת מהשיטות.

ב. השתוות הנפש – הצעה לנקודת מבט נוספת על מידת ההשתוות: השתוות שאיננה תפישת עולם של שיטוח ההבדלים בין מאורעות שונים בחיים, אלא כדיוק והתבוננות המאפשרים תגובה נפשית שווה של האדם, מול הטוב והרע שבחיו. בהבנה זו של מידת ההשתוות יש גם משום מענה לחשש מאדישות, שלפיה אכן יש פערים בין הטוב והרע, והמוקד הוא על יכולתו של האדם לאזן את תגובתו אליהם.

מידת ההשתוות זכתה לחשיבות וההאדרה מרחיקי לכת במיוחד במגוון מקורות: רבנו בחיי ב'חובות הלבבות' מגדיר אותה כמידה "הגבוהה ביותר של אנשי המעלה" וכ"תכלית המעשים המשובחים"; הרב קוק סבור שמי שרוכש אותה "אז יהיה באמת מעדת ישרים"; ור' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא בספרו 'יסוד ושורש העבודה' טוען שמי שלא מגיע להשתוות "לעולם לא יהיה עובד א-להים יתברך באמת". על כן, נדמה לי שהחקירה לעומקה של המידה הזו, אף על פי שזו מידה יחסית "מחודשת", שאינה מתוארת בדברי חז"ל במשנה ובגמרא, עשויה לכלול יסודות משמעותיים בקיום רצונו של הקב"ה בעולם, "והי' יטהר לבבנו לעשות רצונו כרצונו תמיד".³

ריבוי המקורות המובאים במאמר וגיוונם, נובע בראש ובראשונה מהרצון לבסס את הטענות השונות ואת מהלך הדברים. אולם, זהו גם ניסיון להעלות למודעות הקורא חיבורים רבים וחשובים, ובכללם מכתביהם של חכמי המזרח, צפון אפריקה וארץ ישראל, אשר לעניות דעתי נזנחו לאורך השנים ואינם נלמדים די בימינו, וחבל על אובדנם. יהי רצון שדבריהם המובאים כאן יעודדו העמקה ועיון בספריהם, ויהא זה שכרי.

רקע

המקור הראשוני לרעיון ההשתוות, שאליו מפנים רבים מהמפרשים המאוחרים יותר, הוא דברי רבנו בחיי בספרו 'חובות הלבבות'.⁴ רבנו

³ דרכי משה (בני ברק ה'תשס"ו), פרשת ויחי, עמ' ס.

⁴ הספר 'חובות הלבבות' נכתב במקור בשפה הערבית-יהודית ולא בעברית, ועל כן השורש העברי איננו מופיע במקור כמובן. ככלל, המתרגמים המרכזיים (ביניהם אבן-תיבון והרב קאפח), תרגמו גם הם את הקטעים המצוטטים לקמן כמבוססים על השורש ש"י.

בחיי מציג סיפור מעשה על חסיד אחד, שמסביר לחברו על מעלתה של ההשתוות:

”סופר על אחד מאנשי המעלה שאמר לחברו: האם יחסך לדברים שווה? אמר: באיזו משמעות? אמר: האם השבח והגנאי שווים לפי דעתך? אמר: לא. אמר לו: אם טרם הגעת למצב הזה, השתדל, ואולי תגיע לדרגה הזו, שכן היא הגבוהה ביותר של אנשי המעלה ותכלית המעשים המשובחים” (ספר ההדרכה אל חובות הלבבות, תרגום בנימין אברהמוב [אוניברסיטת בר־אילן ה’תשע”ט; וכן בהמשך המאמר], עמ’ 208).

בהמשך המאמר, אעסוק בהרחבה בהבנת שיטתו של רבנו בחיי בעניין ההשתוות. בשלב זה אציין כי ההשתוות כאן ממוקדת בהשתוות בין שני גורמים – השבח והגנאי. מי שהגיע למידת ההשתוות, שהיא ”תכלית המעשים המשובחים”, הוא מי שעבודת המידות שלו אפשרה לו להיות מונָע משיקולים אמיתיים ונכונים, ולא לפעול על פי האגו והרצון לשבחיהם של אחרים.

ניתן להבין את הסיפור המובא על מידת ההשתוות כמייצג של עניין יסודי בליבת הספר ‘חובות הלבבות’: את “חובות האברים”, האדם יכול לקיים למען יראוהו בני האדם, ויש מי שיקיים מצוות ומעשים טובים רק לצורך יצירת רושם ורכישת מעמד וכבוד. לעומת זאת, רבנו בחיי מגדיר גם את “חובות הלבבות”: ”זוהי הידיעה הנסתרת, הידיעה הפנימית” (חובות הלבבות הקדמה, עמ’ 25). כלומר, חובות הלבבות נסתרות מעין, והן חלק מהיחסים שבין אדם לבוראו, שרק הוא ‘בוחן לבבות’ ויודע את כוונת האדם ואת הרקע למעשיו. אי לכך, מי שהגיע למידת ההשתוות, ולא פועל בעולם במטרה לעשות רושם על אחרים, הוא היכול לקיים את חובות הלבבות במלואה.⁵

⁵ ניתן לראות הד לדברים בדבריו של פרופ’ אליעזר שביד ז”ל (שהלך לעולמו בימי כתיבתו של מאמר זה): “חובות הלבבות הן במצפון, בסתר לב האדם. רק האדם ובוראו יודעים אם הוא מקיים אותן. ואילו חובות האיברים גלויות לעיני הרבים. זוהי הבחנה חיצונית. עיקר העניין הוא שחובות הלבבות הן החובות הפנימיות, החלות על הנפש, שהיא גרעין עצמיותו של האדם, ואילו בחובות האיברים אנו מקיימים מצווה חיצונית. ומכאן ברור – את חובות הלבבות אי־אפשר לקיים ללא כוונה, ואילו את חובות האיברים אפשר לקיים ללא כוונה,

דברי רבנו בחיי הם הפתח לאסכולה המרכזית של הבנת מידת ההשתוות במחשבת ישראל. דבריו אלה מצוטטים רבות אצל מחברים מאוחרים יותר, הלמדים מתוכם את עיקרה של מידת ההשתוות.

גישה מקבילה ושווה של הבנת מידת ההשתוות, באה לידי ביטוי החל מצמיחתה של תנועת החסידות במאה השמונה־עשרה, והיא נדונה בהרחבה באחד החיבורים המרכזיים שנכתבו בדורות הראשונים של החסידות – 'צוואת הריב"ש'⁶. ההשתוות מופיעה במספר אופנים לאורך הספר, ובשלב זה אציג את המקור היסודי שלה, בראשיתו של החיבור:

"שויתי ה' לנגדי תמיד.⁷ שויתי לשון השתוות בכל דבר המאורע **הכל שוה אצלו** בין בענין שמשבחים בני אדם אותו או מבזין אותו וכן בכל שאר דברים וכן בכל המאכלות בין שאוכל מעדנים בין שאוכל שאר דברים הכל ישוה בעיניו כיון שהוסר היצר הרע ממנו מכל וכל. וכל דבר שיארע יאמר הלא זה הוא מאתו יתברך ואם בעיניו הגון וכו' וכל כונתו לשם שמים אבל מצד עצמו אין חילוק וזה מדרגה גדולה מאד" (צוואת הריב"ש, ב).

בעל 'צוואת הריב"ש' מחדש כבר במשפט הראשון חידוש משמעותי מאד בהבנת ההשתוות – "בכל דבר המאורע הכל שוה אצלו". לא

מצוות אנשים מלומדה" (הפילוסופים הגדולים שלנו [משכל, ה'תשנ"ט]), 'חלק ראשון – הראשונים', ר' בחיי בן יוסף אבן פקודה', עמ' 68).

⁶ 'צוואת הריב"ש' מיוחסת לבעש"ט, אך כיום מקובל שהיא נכתבה בבית מדרשו של תלמידו המגיד ממעזריטש, כפי שכתב משה חלמיש בספרו 'מבוא לקבלה' (בהוצאת אלינר והקיבוץ המאוחד, ה'תשנ"א; עמ' 50) וכפי שהוכיח זאב גריס במאמרו 'עריכת צוואת הריב"ש' (קרית ספר נ"ב, ה'תשל"ז; עמ' 187-210). 'צוואת הריב"ש' הודפסה לראשונה בשנת ה'תקנ"ג, ומאז במהדורות רבות נוספות (פירוט המהדורות מופיע במהדורת ברוקלין, ה'תשנ"ח, עמ' קצא-קצב).

⁷ רבות מההתייחסויות לפסוק "שְׁוִיִּתִּי ה' לְנִגְדִי תָמִיד" (תהלים ט"ז, ח), נוגעות גם למנהג הנפוץ בקרב המקובלים להתבונן (בפועל או בדמיון) בארבע אותיות שם הוי"ה כקיום של הפסוק הזה. המנהג מופיע בין היתר בדברי ר' חיים ויטאל: "גם סימן להכיר את האדם חטא, יצייר במחשבתו צורת ארבע אותיות ההוויה מצוירת בכתיבה אשורית. כי זה סוד שויתי ה' לנגדי תמיד. ובשעה שמציירו לפניו, אם חטא באיזה חטא, הפוגם באיזה אות מארבעתם, אז אותה האות לא תוכל להצטייר בין עיניו, ועל ידי כך ידע כי יש שם פגם" (שער רוח הקודש [ירושלים ה'תשמ"ח], דף י"ח).

מדובר עוד בהבנה ממוקדת בענייני עבודת המידות, אלא בתפישה כוללת לחיים הגשמיים בעולם הזה, שצריכים להיות שווים לגמרי בעיני האדם. מדובר במי ע"היצר הרע הוסר ממנו מכל וכל", ולכן היקף הנושאים השווים בעיניו עולה. אליבא דצוואת הריב"ש, שרשה של המילה השתוות הוא בפסוק "שְׁוִיֹתִי ה' לְנֶגְדֵי תְמִיד" (תהלים ט"ז, ח), שהמקיים אותו רואה כביכול תמיד לנגדו את שם הו"ה, וכל כוונתו לשם שמים – הוא זה שיכול להגיע למעלת ההשתוות.⁸ כפי שיפורט בהמשך, רעיון זה, המרחיב בצורה משמעותית את מידת ההשתוות, השפיע על הוגים רבים מבית מדרשה של החסידות בהבנתם את ההשתוות.

ההבנות השונות של מידת ההשתוות

בחלק זה, אציע לחלק את ההבנות הרבות והשונות של מידת ההשתוות לאורך הדורות, על פי ההבנה שלה כסמוכה לאחת משלוש מידות מרכזיות אחרות: הענווה (השתוות השבח והגנות), הביטחון והדבקות.

השתוות השבח והגנות: ההשתוות כענווה

ההבנה הנפוצה ביותר של מידת ההשתוות,⁹ ששורשה כאמור בספר 'חובות הלבבות', היא שההגעה להשתוות מיוחסת לאדם שהשבח והגנות זהים עבורו. לצד החידוש שבעצם השאיפה שהשבח והגנות יהיו שווים לגמרי בעיני האדם, בקריאה פשוטה שלה, התפישה שאדם

⁸ ניסוחים דומים לאלה המובאים בספר צוואת הריב"ש ביחס למידת ההשתוות, מצינו בדבריו של ר' אלכסנדר זיסקינד מהורדנא בספרו 'יסוד ושורש העבודה' (שער ראשון, פרק י). על הדמיון בין דבריהם של שני מחברים אלה, שהם בני אותו דור פחות או יותר אך רק הראשון בהם משויך לתנועת החסידות, כבר עמד באריכות מנדל פייקאז' בספר 'בימי צמיחת החסידות' (מהדורה מורחבת), עמ' 372-376.

⁹ הבנה זו היא ההבנה המרכזית ביותר של ההשתוות, ועל כן העיסוק בה במאמר נרחב יחסית לאחרות.

צריך לברוח מהכבוד ולא להנות מדברי שבח היא הרחבה של אחת המידות היסודיות במחשבת ישראל¹⁰ – מידת הענווה.¹¹

על ההשתוות כסמוכה למידת הענווה, ניתן ללמוד בדבריהם של שנים מגדולי הראשונים: רבנו בחיי אבן פקודה, מחדש מושג ההשתוות, והרמב"ם, שאמנם לא עסק באופן ישיר במושג ההשתוות, אך היו מגדולי ישראל שהבינו את תפישת הענווה שלו כגרסא מסוימת של ההשתוות. בהמשך אתייחס גם לשתי סוגיות מרכזיות נוספות העולות מהבנת ההשתוות כענווה: עדותו של המגיע להשתוות על מידותיו, כאשר הוסר לכאורה החשש מפני גאוה, ויחסי הקדימות בין ההשתוות לענווה.

חובות הלבבות

כאמור, ראשיתו של מושג ההשתוות במסורת ישראל הוא בספר חובות הלבבות, ועיקרו בשער החמישי – 'על טיהור המעשה לה' יתעלה לבד', העוסק בייעוד המעשים של המאמין למען הבורא בלבד, ולא למען בני האדם הסובבים אותו. שער זה נפתח בהצגה של עשרה עניינים המובילים לטיהור המעשה לעבודת ה' בלבד, כאשר אחד מהם הוא ההשתוות:

"טיהור המעשה לה' יתעלה בלבד יתקיים באמצעות עשרה עניינים. אם נפש האדם תראה עניינים אלה כנכונים, ואם הוא יודע אותם בוודאות ויעשה אותם יסודות לציותו ושרשים למעשהו, כי אז טיהור המעשה לה' יתעלה יהיה שלם, והוא לא

¹⁰ להדגשת הפער בין ההשתוות לענווה בהיקף העיסוק בהן, יצוין כי כאמור ההשתוות היא חידוש במחשבת ישראל שראשיתו בימי תור הזהב של יהדות ספרד, בעוד למידת הענווה ישנם כידוע מקורות עוד בתורה שבכתב: היא מידתו המרכזית של משה רבנו (במדבר ל"ב, ג), דוד המלך משבח אותה רבות בתהלים (ל"ז, יא, ועוד), והיא מוצגת על ידי שלמה בנו במשלי כמקור ליראת ה' (משלי כ"ב, ד). ברור, אם כן, מדוע רבים מהעוסקים במידת ההשתוות בחרו לסמוך אותה על הענווה, ודרכה להציג גם את החידוש שבה.

¹¹ ראוי לציין כי ניתן גם להבין אחרת את השתוות השבח והגנות. בפשטות, היא יכולה לנבוע לא מענווה אלא דווקא מגאוה – אדם שבטחונו העצמי המופרז מונע ממנו מלהתייחס ברצינות לשבח או לביקורת שמביעים עליו אחרים. במסגרת המאמר לא מצאתי מקום להאריך בהבנה זו, ונדמה כי אין לה התייחסות בדברי אף אחד מההוגים המצוטטים בפרק זה.

יפנה לאחרים, לא יקווה מאחרים ולא יתכוון אלא להשביע רצון ה'. (ואלה הם): [...] 6. השבח והגנאי שבני אדם אומרים עליו יהיו שווים בעיניו" (ספר ההדרכה אל חובות הלבבות שער ה', עמ' 193).

בהמשך, מביא רבנו בחיי את המעשה שהוצג ברקע למאמר זה, אודות החסיד שמציג לחברו את ההשתוות כ"תכלית המעשים המשובחים", ומוסיף ומפרט בין היתר בשער י':

"(סימן נוסף) כאשר הוא משביע את רצון ה' יתרומם ויתנשא, המצווה על עשיית הטוב ואוסר על עשיית הרע, השבח או הגנאי של בני האדם שווים בעיניו" (שם שער י', עמ' 323).

מוקד ההשתוות בדברי רבנו בחיי, הוא באדישותו של האדם לדעותיהם של בני אדם אודותיו, המבוססת על רצונו לעשות את רצון הבורא ולא את רצונם של בני האדם. מידה זו מוצגת כשיאה של פעולתו של החסיד המרסן את תאוות הכבוד שלו ודבק בה' יתברך בלבד (בתרגומו של הרב קאפח: "הנעלה בדרגות החסידים ושיא החמודות"). הסרתו של האגו מאפשרת לאדם להשביע את רצון קונו, כאשר זו הופכת לתכלית מעשיו במקום הרצון להרשים בני אדם אחרים.

רמב"ם

בדברי הרמב"ם על מידת הענווה, נראה שניתן למצוא חידוש מסוים המקרב את מידת הענווה למידת ההשתוות. לדידו, מידת הענווה אינה חד־צדדית – היא אינה מסתפקת בהימנעות מדברי שבח עצמי, אלא גם בהגעת האדם למעלה שבה אינו חש מושפל כאשר מגנים אותו בדרכים שונות. הרמב"ם מציג דוגמא קיצונית למצב הזה, בסיפור המובא בפירוש המשנה באבות:

"וכבר ראיתי בספר מספרי המידות, שנשאל אחד החסידים, ונאמר לו: איזהו היום השמח שעבר עליך מימך? אמר: יום שהייתי נוסע על גבי ספינה, והיה מקומי בה השפל שבמקומות, והייתי לבוש בלויי סחבות, והיו בספינה סוחרים ובעלי ממון, והייתי שוכב במקומי, ואחד מאנשי הספינה קם להטיל מים, והגיעה שפלותי בעיניו, ופחיתות המצב אשר הייתי בו, עד כדי

שגילה עצמו והטיל מימיו עלי. ונפלאתי על התחזקות תכונת העזות בנפשו, וחי ה', לא הצטערה נפשי במעשהו כלל, ולא התעורר בה רוגז, ושמחתי שמחה גדולה שהגעתי למדרגה שלא יצערני ביזוי זה החסר, ולא אשים לבי אליו. ואין ספק שזו היא תכלית בשפלות הרוח, עד שירחק מן הגאווה" (פירוש המשנה לרמב"ם, אבות ד', ד).

החסיד המוזכר בדברי הרמב"ם הגדיר את מצבו כתכלית שפלות הרוח והריחוק מן הגאווה. מי שמגיע למידה זו לא רק שאינו מחפש אחר כבוד ושבח, אלא שהוא אינו מצטער (ואפילו, 'שמח בהן שמחה גדולה'),¹² גם כאשר הוא נקלע לסיטואציות שכל אדם אחר יראה אותן כהשפלה.¹³

נראה שאפשר להציע, כי על פי שיטת הרמב"ם, שפל הרוח אינו מי שערכו העצמי נמוך בעיניו דווקא, אלא מי שאדיש למעמדו החברתי וליחס של בני אדם אחרים כלפיו. אפיון זה נראה קרוב לדבריו של רבנו בחיי על השתוות השבח והגנות. האדם שאדיש ליחס של אחרים כלפיו, הוא מי שהגיע ל"תכלית שפלות הרוח" בלשון הרמב"ם, ול"מידת ההשתוות" בלשון רבנו בחיי. נראה אפוא שזו נקודת מפגש

¹² נקודת מבט מרתקת על השמחה שבעקבות ההשפלה והצער, הנובעת מדבריו אלה של הרמב"ם, מציע החתם סופר בדרשה בעניין המבט לאחור על ימי הגלות, ביום שבו "יזכנו ה' וישמחנו" בביאת המשיח: "והענין בזה ע"ד מ"ש צום הרביעי וצום החמישי וגו' ימיו לששון ולשמחה. ואמרי' 'קרי להו צום וקרי להו ששון ושמחה'. וכ' רדב"ז בתשובה שהקושיה היא שהול"ל יום הצום יהיה לששון ולשמחה, אבל הצום עצמו איך אפשר שיהיה לששון ולשמחה? ...עכ"פ נ"ל ע"פ מ"ש חובת הלבבות... נבזה בזיון גדול והשתין עליו והוא לא הרגיש כלל מרוב חסידות וסבל באהבה, כשזוכר זה הוא שש ושמח שזכהו ה' לכך. ה"נ כשיזכנו ה' וישמחנו, לא נשמח בריבוי הטוב אז, אלא נספר ונזכור אשר סבלנו זה אלפיים שנה ותהילה לא-ל יתברך הכל עבר עלינו ואנחנו קיימים בעבודתו ויראתו זאת תהיה שמחתינו... והנה אמר לעתיד לבוא ימלא שחוק פינו לא נשמח עצמנו וגופינו בהוללת וסכלות בבתי קאפע וטיאטראות, כי אם פינו ימלא שחוק ולשונו רינה שנספר תמיד על הרנה והצער שעבר עלינו וזכינו לסבול" (דרשות חתם סופר ח"א [קלוז' ה'תרפ"ט], דף צא:).

¹³ כידוע, וכפי שיוצג להלן בדבריו של החיד"א, שיטתו של הרמב"ם בעבודת המידות מדגישה את הצורך לבחור תמיד בדרך הממוצעת; אך לא כך במידת הענווה: "וכבר בארנו בפרק הרביעי [משמונה פרקים; ב"ז] כי ראוי לאדם שייטה לאחד משני הקצוות על צד הסייג, כדי שייקבע במיצוע הפעולות, חוץ מזאת המידה לבדה מכל המידות, רצוני לומר: הגאווה, כי לגודל חסרון זאת המידה אצל החסידים, וידיעתם בניזקה, רחקו ממנה עד הקצה האחרון, ונטו אל שפלות הרוח לגמרי, כדי שלא ישאירו בנפש זכר לגאווה בשום פנים" (פירוש המשנה לרמב"ם, אבות ד', ד).

בין שיטותיהם השונות של הוגים אלו, אשר הגיעו לתובנה דומה בדרכים שונות.

ר' אליעזר פאפו, בספרו 'פלא יועץ', קשר באופן מובהק בין שיטה זו של הרמב"ם ובין מידת ההשתוות:

”לכן ישב בדד וידם כי נטל עליו נוטל שכר הרבה ולא זו שידם אלא שלא יקפיד כלל מחמת היותו נבזה בעיניו ונפשו כעפר יהיה עד שישוה בעיניו הכבוד והקלון זהו מדת הנשתון אשרי מי שיגיע לידי מדה זו שאין לך מדה טובה הימנה וכבר ספרו על אחד מן החסידים ששאלוהו באיזה יום מימיו שמח שמחה גדולה שאין למעלה הימנה [...] ובראותו זה החסיד שכל כך קנה בנפשו מדת הנישתון עד שלא הקפיד כלל אז שמח לבו ויגל כבודו על טובה גדולה כזו שקנה בנפשו” (פלא יועץ, אות ב' 'בזיון').¹⁴

החסיד שבדברי הרמב"ם הוא מי שהגיע למידת ההשתוות, ועל כן הביזוי שמסב לו אותו איש מאנשי הספינה אינו משפיע עליו לרעה, ואף להיפך – הוא מעיד בעיניו שהוא הגיע למידת ההשתוות “שאין לך מדה טובה הימנה”, ואז “שמח לבו ויגל כבודו על טובה גדולה כזו שקנה בנפשו”.

השתוות כענווה – עדותו של המגיע להשתוות על מידותיו שלו

מקור יסודי נוסף בהבנת מידת ההשתוות כמשיקה למידת הענווה הוא דברי השל"ה בפרשת עקב.¹⁵ בדברי השל"ה דומה כי מידת ההשתוות חופפת לגמרי למידת הענווה, והאדם שהגיע אליה הוא שפל רוח אשר לא חפץ בשבח ולא נרתע מגנאי. השל"ה תמה על גאוותו כביכול של דוד המלך, כפי שמופיעה בתהלים – “שִׁיר הַמַּעֲלוֹת לְדָוִד ה' לֹא גָבַהּ

¹⁴ וכך גם בדברי החיד"א בספרו 'ראש דוד': "וכבר כתב הרמב"ם אבות פ"ד מ"ד דאף דבכל המדות הדרך האמצעי הוא המשובח יצא מן הכלל ענין הענווה והשפלות שצריך להרגיל עצמו עד קצה האחרון כמ"ש מאד מאד הוי שפל רוח וכתב הרב החסיד בחובת הלבבות ששלמות הענווה הוא כאשר יגיע למדת הנשתון כלומר שבעיניו שקול דברי שבחיו כחירופיו ואין שבחו משמחו ולא בזיונו מצערו והוא שוה בעיניו זה כזה" (ראש דוד פרשת נח).

¹⁵ להרחבה בדברי השל"ה עיינו בספר 'זוי העמודים' לבנו של השל"ה ר' שבתי הורוויץ, עמוד העבודה, פרק ט': "על דרך מה שפירש אדוני אבי ז"ל...".

לְבִי וְלֹא רָמוּ עֵינַי (תהלים קל"א, א),¹⁶ ומסביר אותה על ידי הבנתו את מידת ההשתוות:

"ויתורץ על פי כלל גדול האמור בחובת הלבבות בשער יחוד המעשה (פרק ה') וזה לשונו: [...] הכונה להשמיענו שיהיה השפלות מוטבע בנפש, באופן שהנפש תהיה בדוממתה, כי כבר אפשר שלא ישיב על חרפתו וישאר לו השנאה שמורה בלבו... ואמר הכתוב (משלי ט"ז, ה) 'תועבת ה' כל גבה לב', אפילו שתהיה הגאווה בלב ולא הוציאו בפיו, לכן אמר 'נפשי תדום', שהנפש מצד עצמה תדום. ונלמד מהעפר, שכל זמן שהוא גס לא יועיל למלאכה כל שכן לעשות ממנה כלי, וכל יותר שהוא שחוק הוא יותר טוב. וכן היה מדת דוד, שהיה הכל שוה בעיניו השבח והגנות, על כן לא איכפת מידי במה שסיפר מדתו להתלמד ממנו, מאחר שלא היה שום רושם התפעלות בלבו, וזהו סוד שאמר 'אם לא שויתי', רצה לומר היתה בו מדת הנשתוית" (שני לוחות הברית, אמסטרדם תנ"ח, דף שע"א).¹⁷

לשיטת השל"ה, מכיוון שדוד המלך הגיע למידת ההשתוות, הוא יכול היה להעיד על עצמו שלא גבה לבו – דבר שלכאורה יש בו מדרכי

¹⁶ רבים מן המתייחסים ל'גאוותו', כביכול, של דוד המלך ביחס למידת ההשתוות, מפנים למדרש הידוע בעניין שירת הצפרדע המופיע בילקוט שמעוני: "אמרו על דוד המלך בשעה שסיים ספר תהלים זחה דעתו עליו. אמר לפניו: רבש"ע, כלום יש דבר בעולם שאמר שירה כמותי? נזדמנה לו צפרדע אחת. אמרה לו: אל תזוח דעתך עליך שאני אומרת שירה יותר ממך, ועל כל שירה ושירה שאני אומרת, אני ממשלה עליה שלשת אלפים משל, שנאמר 'ידבר שלשת אלפים משל ויהי שירו חמשה ואלף' (ילקוט שמעוני תהלים תתכ"ט).

¹⁷ סוגיית "וַיִּגְבַּה לְבוֹ בְּדַרְכָּי ה'" (דה"ב ז', ו), כלומר ההיתר לנהוג בדרכים הנראות כגאוה כדי לשרת מטרה נעלה, נדונה רבות בכתבי חכמי ישראל. ברי מדוע מידת ההשתוות היא 'מתיר' משמעותי לנהוג כן – אדם שהגאוה אינה פועלת עליו כלל, יכול לנהוג בדרכי גאוה ופשוט שהדבר לא נעשה עקב מידותיו הרעות אלא לשם שמים או לכבודה של תורה. לדוגמא, ראו דברי ר' חיים פאלאג'י: "אל תבקש גדולה לעצמך ואל תחמוד כבוד, יותר מלימודך עשה ואל תתאוה לשולחנם של מלכים: [...] ומשה רבנו היה עניו מאד ואיך נחשב לו הגדולה, אלא ודאי דבענין המצות ה' הגאוה מהנייא ומקרא מלא הוא ויגבה לבו בדרכי ה'" (פעולת צדיק לחיים, אבות ו', ה).

הגאווה – מכיוון שהדבר לא נעשה עבור גאוותו שלו, אלא נעשה רק כדי שיזכו ישראל ללמוד ממנו ולהדבק במידת הענווה.¹⁸

מצינו לאורך הדורות גדולי ישראל שהעידו על עצמם כי הגיעו למידת ההשתוות,¹⁹ ונראה שנכון להחיל גם עליהם את תירוצו של השל”ה בעניינו של דוד המלך: מי שאכן הגיע להשתוות ואינו רואה שום חשיבות בשבח עצמו, לא מייחס לעצמו תכונות חיוביות מסיבות הקשורות בגאווה. הדוגמא הבולטת ביותר להנהגה כזו היא בדברי ר’ יאיר חיים בכרך, שבהקדמתו לשו”ת ‘חות יאיר’ מייחס לעצמו את מידת ההשתוות בנוגע למחלוקות על פסיקותיו:

”וגם אני אומר על חלומתי ועל דברי שידעתי שיפגעו בי קנאים באשר לפעמים מוציאי”ם ר”ע על קדושי”ם בחיבורם אח”ר מות”ם כל שכן על מחברי ספרים בחיי חיותם והנה לא חשתי בזה כלל כי כבר הגעתי תהילה לא-ל למדת הנשתוות שזכר בעל חובות הלבבות וכל מה שיאמר איש איש ממיעוט השגתי וידיעתי ובחינתי ודאי שתמיט מני שום גמרא או סברא הכל שרוי לו ושבק לו ואף אם בלי טעם ובלי משקל יוציא רוחו כל שכן אם בדברי

¹⁸ התייחסותו של השל”ה לדוד המלך כמי שהגיע למידת ההשתוות היא הראשונה מתוך כמה מקורות במאמר שמיחסים את ההשתוות לאבות ולאישי התנ”ך. דומני כי יש להרחיב בבירור ההיקשים בין דמויות אלה למידת ההשתוות, אך לא מצאתי מקום להאריך בעניין במאמר הזה. אסתפק לעניינו בפירוט האזכורים של מידת ההשתוות המיוחסת לאישי התנ”ך במקורות שיופיעו להלן במאמר זה: אברהם אבינו (ייטב לב [סיגני ה’תרל”ה] דף כ”י [ע”ב]; לב שמחה וירא תשמ”ד), יצחק אבינו (זוהר חי, לבוב ה’תרמ”א, דף צ”ט [ע”א]; שפת אמת וירא תרכ”א), יוסף (שפת אמת, וארא תרכ”ב) משה רבנו (נפש חיים מערכת המ”ם אות לא; דרכי משה פרשת בהעלתך) ודוד המלך (של”ה [אמסטרדם ה’תנ”ה] דף שע”א [ע”א]; נחל קדומים פרשת חיי שרה; וכן ‘שיר חדש’ על תהלים מזמור ק”נ).

¹⁹ בדומה לכך מצינו בדברי הרב קוק באגרות, המעיד על מידותיו עדות הדומה מאד להגדרת ההשתוות ותולה את מעלתו זו בלימוד המוסר ופנימיות התורה: “ואנכי כשאני לעצמי הנני ב”ה רחוק מלהיות נהנה הרבה כשמשבחין אותי, ולא להיות מקפיד ומצטער הרבה כשמבזים אותי. שבח לשמו יתברך, שהעסק התמידי בלמוד המוסר ופנימיות תוה”ק פעל עלי זאת התכונה” (אגרות הרא”ה אגרת מ”ג). ועיינו עוד בספר ‘אור לנתיבת’ לרצ”ה קוק (עמ’ כא), ובו המחבר מצטט בשם אביו את ההשוואה המפליאה ביניהם ובין הגמרא המפורסמת על רשב”י ובנו ר’ אלעזר ‘ראיתי בני עליה והן מועטין... ואם שנים הן, אני ובני הן’ (סוכה מה:). ובמקרה מקביל אך שונה, בדברי ר’ יוסף בגמרא בסוף מסכת סוטה, בעניין הענווה: “משמת רבי – בטלה ענוה ויראת חטא. אמר ליה רב יוסף לתנא: לא תיתני ענוה, דאיכא אנא. אמר ליה רב נחמן לתנא: לא תיתני יראת חטא, דאיכא אנא” (סוטה מט:).

טעם ימצא שמץ ופגם בדבריי מחזקינא ליה טיבותא רבה ואם יפליג ויאמר כי עדיין לא הגעתי לרועה צאן אנן נענה בתריה גם לא לפרזיליה דאורחא דרועה למימסר ליה. אבל בהוציאו דבתי רעה בלי השגה רק כמטיל מום גאות וגאון עלי לא ניתן למחילה כי א-ל דעות ה' יודע כי לא בי היא אפילו שמונה שבשמינית" (הקדמה לשו"ת חות יאיר).

הרב חות יאיר אומר כי לא אכפת לו אם יאמרו שידיעותיו מועטות ודבריו אינם נכונים, אף אם אין לדבר כל בסיס, משום שהגיע כבר למידת ההשתוות, והוא מוחל מראש לכל מי שיאמר כן. בהמשך דבריו שם אף טוען כי הוא מחק מהספר שבהים רבים שחלקו לו שולחי השאלות משום שאין בהם משום האמת. הרב חות יאיר מציין שלא כך הוא ביחס למי שיוציא דיבתו רעה לחינם ויאשים אותו בגאווה, שאין הוא מוחל לו, משום שהוא יודע שאין בו "אפילו שמונה שבשמינית" שבגאווה (וראו סוטה ה.).²⁰

יחסי הקדימות בין הענווה להשתוות

ברי לכאורה, אם כן, שההוגים המציגים את מידת הענווה כחופפת למידת ההשתוות, סוברים ברובם כי ההשתוות היא מעלה גבוהה במיוחד בסולם מעלותיה של מידת הענווה. יש המציינים את היחס הזה בין הענווה להשתוות באופן מפורש, ביניהם מרן החיד"א:

²⁰ גם לאחר העיון בדברי השל"ה לעיל, העובדה שהמחבר מעיד על מעלותיו באופן כזה לכאורה נראית לא פשוטה, ואכן התייחס לכך ר' דוד שפרבר בעל שו"ת 'אפרקסתא דעניא': "והורה להם בתשובתו דאינו מתפעל משום כבוד והדר שנותנים לו, דהנה אם האדם מתפעל משום הכבוד הוי כאילו השם הוא בעליו ואדוניו ומושל על רוחו, משא"כ אם אינו מתפעל ממנו אז הוא בעליו של השם דיש בו מדת ההשתוות. ובעלי השכל הטהור ידעו בנפשיהו מידת נפשם מה היא, עיינו בהקדמת שו"ת חות יאיר שהעיד על עצמו שהגיע למידת הנשתוות... והלב יודע כו' והעיקר הוא שיהיה תמיד האמת נד לרגלו בכל דבריו אשר לפניו, והש"ת ינחנו במעגלי צדק" (שו"ת אפרקסתא דעניא א', מ בהערה). הרב שפרבר מעמיד את ההסבר לדבריו של הרב חות יאיר בדבקותו באמת בלבד, ומי שדבק באמת – "הש"י ינחנו במעגלי צדק". נראה להציע שברקע לדבריו קיימת ההנחה שמידת ההשתוות חשובה במיוחד עבור פוסקי הלכה, כאשר העובדה שהם לא מתפעלים מכבוד והדר, והם "בעלים" על שמם ולא הוא עליהם, מאפשרת להם לפסוק אך ורק על פי האמת ולא לערב שום שיקולים זרים (על ההליכה אחר האמת כחלק ממידת ההשתוות ראו לקמן בדברי ר' כלפון משה הכהן).

"ואפשר לומר קצת בסגנון אחר כי הנה תכלית הענווה מדת הנשתווון שהמשבחו והמחרפו שוים אצלו, ופחות ממנה שמצטער אך מעביר [על מידותיו]. ובזה פירש מהר"ח כהן ז"ל²¹ פסוק 'לא גבה לבי'. וכי תימא הרי ענין שמעי שאירע בעיניך וצוית לשלמה על זה ואיה איפה מדת הנשתווון? לזה אומר, אם לא שויתי, שלא זכיתי למידת הנשתווון, עכ"פ ודוממתי, זכיתי לידום ולקבל חרפתי עכ"ד" (נחל קדומים פרשת חיי שרה).

החיד"א מציג את ההשתוות כמעלה הגבוהה ביותר בדרגות הענווה, שדורשת מהאדם שלבים מוקדמים של עבודת המידות והכנה, ומי שלא הגיע למעלה הזו, בכל זאת נדרש לנהוג במעלה פחותה יותר של הענווה, והיא להעביר על מידותיו אף על פי שברצונו להגיב. כאשר האדם זוכה להשתוות כבר אין לו צורך להעביר על מידותיו, כי הן אינן מסיתות אותו להגיב לעלבונות.²²

²¹ הרב חיים בן אברהם הכהן היה רב, פוסק ומקובל מיהודי חלב, מתלמידיו של ר' חיים ויטאל. מחבר הספרים 'מקור חיים', 'טור אודם', 'טור ברקת' ועוד.

²² עיינו עוד בספר 'אצבע קטנה' (אזמיר ה'תרל"ו, עמ' שיז) לר' מנחם בן ר' שמעון מרדכי המתייחס להשתוות כ"תשלימות מדת הענווה", ובאריכות בספר 'דרכי משה' לר' כלפון משה הכהן בדבריו על הפסוק "וְהָאִישׁ מִשֶּׁה [כתוב: ענו; קרי: עָנִיו מְאֹד] (במדבר י"ב, ג). נראה שכך עולה גם בדבריהם של כמה מגדולי תורת החסידות, בין היתר בשמועה מרתקת מה'אוהב ישראל' (ר' אברהם יהושע השיל מאפטא) שהביא משמו ר' אהרן שמחה פילצער: "מי שבורח מן הכבוד הכבוד רודף אחריו, למה נותנים לו מן השמים דבר שאין רוצה? ואמר שמענישים לו על מה שהוא בורח, שצריך האדם להיות במדרגת כמ"ש בס' חובת הלבבות הנשתווון השבח והגנות" (אמרי אש [מהדורת ורשה ה'תרצ"ז] דף עב:), ועוד בדבריו של ר' ברוך מקוסוב: "ומי שהוא עניו ושפל רוח מסולק הוא מנקימה ונטירה ומלא תשנא את אחיך בלבבך ומקיים ואהבת לרעך כמוך, כי איש כזה יש לו מדת ההשתוות כמ"ש בספר חובת הלבבות... והנה מי שיש לו מדה זו ניצל מן הכעס והנקימה והנטירה ומשנאת הבריות, ואדרבה אוהב אותם ומשתדל להוכיח את הרבים ולהשיבם מעון בעבור שאין לו מורא פן ירחפוהו ויבזוהו" (עמוד העבודה [ברוקלין ה'תשל"ד] דרוש מעלת השמח בחלקו, דף י"א). בעמוד העבודה, ההשתוות והענווה משרתות שתיהן את אופן התנהגותו הראוי של האדם. אדם שמתמיד במידות אלה, זוכה לאהבת ישראל, להסתלקות מהכעס ולאפשרות לקיים את מצוות התוכחה – ללא חשש מתגובת האדם שהוא מוכיח. הגדרה נוספת של הדירוג בין הענווה להשתוות על פי הרעיון שמציג החיד"א, מופיעה בספר 'נחל יאודה' לר' יהודה בן חי גיז שממשיל את הענווה וההשתוות לכסף וזהב: "קניית התורה ע"י מידת 'מה' ר"ת מידת הענווה, וזה במידת הענווה זהב שהוא מדת הנשתווון היא מעולה, ה"ל שהכל שווה לו בין לשבחו בין לגנותו שווה לו וזהו זה"ב ר"ת זה השווה במדות. ושני בענווה – מן הנעלבים ואינם עולבים ושותק, וזה נמשל לכסף שהוא נכסף ושותק" (נחל יאודה פרשת תרומה [ירושלים ה'תרע"ה-ה'תרצ"ו], דפים קנט"קס).

הבנה הפוכה של היחס בין ההשתוות לענווה, מופיעה בפירושו של ר' אברהם דיין²³ למזמור קל"א בתהלים, לפסוק שהובא לעיל הן בדברי השל"ה הן בדברי החיד"א (בספר 'נחל קדומים'), שבו דוד המלך מעיד על עצמו 'לא גבה לבי':

"נראה דמי שהוא יודע הגאווה ומתאוה עליה ואפילו הכי כופה יצרו הוא עדיף יותר ממי שאינו מתאוה עליה וזה שנאמר ה' לא גבה לבי ולא רמו עיני ולא תימא כי מה שלא גבה לבי הוא משום שאני מתאוה עליה אלא שאפילו הכי כופה יצרי דליתא אלא הסיבה שאני איני מתגאה ממני כי איני מתאוה הגאווה ולכן אין לי שכר כ"כ וא"כ נמצא שאינו משבח עצמו אלא אדרבא משפיל עצמו וא"כ במקום שאתה מוצא גדולתו לכאורה שם אתה²⁴ ענותנותו" (שיר חדש, תהלים ק"נ).

הרב דיין סבור, שדווקא הענווה ה"נמוכה" יותר, שדורשת מהאדם התגברות על יצרו כאשר מישהו מגנה אותו או עולב בו – עדיפה ממידת ההשתוות, שבה לאדם אין יצר לגבור עליו, והעלבון כלפיו לא גורם לו שום צער. במקרה של דוד המלך, זה הופך לתירוץ מדוע באמירה "לא גבה לבי" אין משום גאווה, שהרי זו למעשה הענווה ה"נמוכה" יותר, שאינה דורשת ממנו לכופ את יצרו כדי להתנהג בענווה. הרב דיין מדגיש כי מעלת ההתמודדות והקושי של הנפגע להתגבר על הפגיעה ולכפות את היצר, עדיפה על מעלה אחרת, שיש בה לכאורה עליונות מידתית מוגדרת, אבל אין בה התמודדות והתגברות על קושי.

ההשתוות כביטחון

בפתיחה ל'צוואת הריב"ש', שהובאה לעיל, מוצג הבסיס של מידת ההשתוות. בפסקאות הממשיכות אותה מורחבת היריעה אודות

²³ מחכמי חלב שבסוריה במאה התשע-עשרה, בן למשפחת רבנים ומחבר כעשרה ספרי ש"ת, דרוש ומוסר, וביניהם: 'זכרון לנפש' (ליוורנו ה'תר"ב), 'זיוסף אברהם' (ליוורנו ה'תרכ"ד) ו'טוב טעם ודעת' (ליוורנו ה'תרכ"ד).

²⁴ [הערת העורך: נראה שיש להוסיף כאן "מוצא"; מ"א].

אורחות חייו של המקיים “שְׁוִיִּתִּי ה’ לְנִגְדֵי תְּמִיד” (תהלים ט”ז, ח), בין היתר בקשר למידת הביטחון:

”כלל גדול גול על ה’ במעשיך שכל דבר שיזדמן יחשוב שהוא מאתו יתברך וגם שיבקש מהשם יתברך שיזדמן לו תמיד מה שהשם יתברך יודע שהוא לטובתו ולא מה שנראה לאדם טובה על פי שכלו כי אפשר מה שבעיניו טוב הוא רע לו. רק ישליך הכל כל עניניו וצרכיו עליו יתברך” (צוואת הריב”ש ד’).

וביתר פירוט בהתייחסותו של ‘צוואת הריב”ש’ לביטחון בלי קשר להשתוות:

”ואפילו דבר קל שבקלים שנעשה בעולם הכל הוא מהשגחתו יתברך. ולא יהיה החילוק אצלו בדבר שהוא רוצה בין שנעשה כרצונו בין שלא נעשה כרצונו, כיון שהכל מהבורא יתברך והוא יודע שכן טוב לו שלא יהיה נעשה כמו שהיה ברצונו” (שם פ”ד).

הנוהג ב”שְׁוִיִּתִּי ה’ לְנִגְדֵי תְּמִיד” עשוי אם כן להגיע לא רק למידת ההשתוות אלא גם למידת הביטחון. מדובר לכאורה בהבנה שונה בתכלית של מידת ההשתוות מזו שהוצגה לעיל – לא מדובר על מי שרק השבח והגנות שווים בעיניו מפאת ענוותנותו, אלא במי שהביטחון שלו בקב”ה ובהשגחתו על ברואיו מונע ממנו לפחד מפני הדברים שרוב בני האדם חוששים מהם, והם שווים בעיניו לדברים הטובים. על פי הבנה זו, מי שהגיע להשתוות הוא מי שיודע שגם מה שנראה בעיניו כרע – מכיוון שהוא מגיע מה’ יתברך, מקורו בוודאי ברצונו להיטיב עם ברואיו.²⁵

²⁵ את התפישה כי כל מה שקורה בעולם שורשו בטוב, משום שאין רצונו של הבורא אלא להיטיב עם ברואיו, מבסס בעל התניא על דברי הזוהר “לית אתר פנוי מיניה”. מכיוון שחכמתו יתברך היא מקור כל מה שקורה בעולם, אזי כל מקרה הוא מקרה טוב, והאדם צריך לאמץ הבנה זו לארחות חייו ועל כן לקבל בשמחה כל מקרה הקורה לו: “וכשיתבונן האדם בעומק הבנתו ויצייר בדעתו הווייתו מֵאֵין בכל רגע ורגע ממש, האיך יעלה על דעתו כי רע לו או שום יסורים מבני חיי ומזוני או שארי יסודין בעולם, הרי הָאֵין שהיא חכמתו יתברך הוא מקור החיים והטוב והעונג והוא העדן שלמעלה מעולם הבא, רק מפני שאינו מושג לכן נדמה לו רע או יסורים, אבל באמת אין רע יורד מלמעלה והכל טוב, רק שאינו מושג לגודלו ורב טובו, וזהו עיקר האמונה שבשבילה נברא האדם, להאמין דלית אתר פנוי

הבנה זו של ההשתוות מופיעה גם בדברי ר' משולם פייבוש הלוי הלר בראשית ימי החסידות, בספרו היסודי 'יושר דברי אמת'. מידת ההשתוות מובנת על ידו כהכרה בכך ש"הכל בידי שמים", הן ה'חסד' והן ה'גבורה':

"ויפן כה וכה. כל אדם ראוי להיות לו מדת כה, אם לטוב או לרע יאמר שהכל בידי שמים, אם לטוב הוא כה מן השמים, ואם חס וחלילה לרע הוא גם כן כה מן השמים, כי שמים נושא שני הפכים לחסד ולגבורה. ושמעתי ממחותני החסיד המפורסם ר' מרדכי וזה אשרי העם שככה לו רוצה לומר שמדת ככה הוא לו, ומדה זו היא **בחינת השתוות מאחר שהכל היא מן השמים שהוא נושא שני הפכים והכל על היושר**" (יושר דברי אמת [מונקאטש ה'תרס"ה] פרשת שמות דף ג.).

ה'יושר דברי אמת' מייחס את ההשתוות כביטחון למידת 'כה',²⁶ שאותה הוא מסביר כהבנה שגם הטוב וגם הרע כולו בידי שמים, ועל כן על האדם לחוות את המאורעות המתרגשים עליו כשווים זה לזה. בהתבסס על דברי מחותנו, מוסיף ה'יושר דברי אמת' רובד נוסף, שלפיו ההשתוות הפנימית היא לאמיתה איחוד של שני הפכים שלשניהם אותו מקור א-להי – "והכל על היושר". מצד אחד ספירת החסד, המעניקה לעולם שפע אין סופי, ומן הצד השני ספירת גבורה המכונה גם דין, שקשורה לצמצום, ליראה ולעונש.

מיניה, ובאור פני מלך חיים ועל כן עוז וחדוה במקומו הואיל והוא רק טוב כל היום, ועל כן ראשית הכל שישמח האדם ויגל בכל עת ושעה, ויחיה ממש באמונתו בה' המציה ומטיב עמו בכל רגע" (תניא אגרת הקדש, י"א).

²⁶ הצגה נרחבת של הבנה דומה למידת 'כה' מופיעה בדברי השפת אמת: "והנה איתא איזהו חסיד המתחסד עם קונו פי' שמביא בעולם התגלות חסדיו של הקדוש ברוך הוא כמ"ש ז"ל על אברהם אע"ה שהחסד מתגלגל בעולם בשבילו. והוא מכח השלשה מדות שמנו חכמים במשנה עין טובה כו'. פי' עין טובה שכל מה שהוא רואה מכיר בו חסד וטובת הבורא ית"ש והכל טוב בעיניו ובכח זה נעשה טובו וכדאיתא גבי נחום איש גם זו. ואיתא בזוה"ק פ' זו על מאי דכתיב באברהם כה יהי זרעך והאמין בה' ויחשבה לו צדקה ב' פירושים שהקב"ה חשבה לאברהם לצדקה ותו פירש שאברהם חשב מדת כה אעפ"י שהיא דין חשבה לצדקה ע"ש" (שפת אמת פרשת נשא [ה'תרנ"ד]).

הרחבה של ההבנה הקבלית יותר של ההשתוות כביטחון, מצינו בדברי ר' יצחק אייזיק ספרין, האדמו"ר השני של חסידות קאמארנא, בפירושו לספר הזוהר:

”בטח בה' ועשה טוב דידיביק לביה במהימנותא עלאה בשורש הדעת שביסוד אמא בגין דיהוי שלים במאריה בשורש חסד וגבורה ששם כשאדם זוכה לדעת עליון זוכה להשתוות בין שהשם יתברך מתנהג עמו בחסד בין שמתנהג עמו בגבורה הכל הנשתווין בחסד אשירה בגבורה אשירה²⁷ והכל שוה אצלו מקבל באהבה וחיבה והוא בחינות שלים במאריה יעקב איש תם שלים תמים תהיה ובאמונה זאת שבכל תנועה אלופו של עולם והכל ממנו יתברך יתפרדו כפ"א [=כל פועלי אוון] ולא יכלין לאבאשא ליה כל בני עלמא וזהו בטח בה'” (זוהר חי [לבוב ה'תרמ"א] פרשת בהר [רעיא מהימנא], דף צט.ו.).

המודל של ההשתוות לפי הזוהר חי' הוא יעקב אבינו, שעליו נאמר ”אִישׁ תָּם” (בראשית כ"ה, כז) – שהיה תמים באמונתו על פי ההקבלה לפסוק ”תָּמִים תְּהֵיָה עִם ה' אֶל-לִהְיֶךָ” (דברים י"ח, יג). המבנה הקבלי שמוצג פה כרקע למדת הביטחון, הוא החלוקה הידועה שלפיה יעקב אבינו מיצג את ספירת תפארת, והוא המקבל מהספירות העליונות – חסד וגבורה. מי שמגיע להשתוות מקבל ”באהבה וחיבה” גם את מידת החסד וגם את מידת הדין, וזו על פי הרב מקאמרנא שלמות האמונה.²⁸

²⁷ עיינו לקמן בדברי הרא"ה קוק (אורות הקדש ג', עמ' רמו) הדורש הבנה דומה של ההשתוות בהתבסס על הפסוק ”חֶסֶד וּמִשְׁפָּט אֲשִׁירָה לָךְ ה' אֶזְמְרָה” (תהלים ק"א, א) ועל הגמרא ”אם חסד אשירה ואם משפט אשירה” (ברכות ס:).

²⁸ בסוף הפסקה, מצטט הזוהר חי' את הפסוק ”יִתְפָּרְדוּ כָּל פְּעֻלֵי אֲוֶן” (תהלים צ"ב, י) כתוצאה של מי שתמים באמונתו. על פי ציטוט זה, לא ברור באיזו הבנה של הביטחון הוא נוקט במחלוקת הידועה האם הביטחון הוא תפישתו האישית של האדם שמאפשרת לו לעמוד בקשייו בחיים, או שמא למידת הביטחון ישנה השפעה ממשית על המציאות ומי שנוקט במידת הביטחון מציל את עצמו מלהינזק בכלל. ה'חזון איש' בספרו 'אמונה ובטחון' מציג בקיצור את שתי הגישות האלה: ”טעות נושנה נתאזרחה בלב רבים במושג בטחון. שם בטחון המשמש למדה מהוללה ועיקרית בפי החסידים, נסתובבה במושג חובה להאמין – בכל מקרה שפוגש האדם והעמידתו לקראת עתיד בלתי מוכרע ושני דרכים בעתיד, אחת טובה ולא שניה – כי בטח יהיה הטוב, ואם מסתפק וחושש על היפוך הטוב הוא מחוסר ביטחון. ואין הוראה זו בבטחון נכונה, שכל שלא נתברר בנבואה גורל העתיד אין העתיד

גם ר' יהודה אריה לייב אלטר מגור, בעל ה'שפת אמת'²⁹, מעמיד את יעקב אבינו כמודל למידת ההשתוות כביטחון:

"במדרש אז תלך לבטח.³⁰ כי באמת ברח יעקב מפני עשו. אף על פי כן כתיב ויצא וילך לא בלשון בריחה כי הבוטח בה' באמת מבין כי מה' מצעדי גבר ולא יתלה הדבר במקרה זהו בחי' יעקב איש תם כמו שכתב רש"י בפסוק תמים תהיה קבל הכל בתמימות. ולא נשתנה כלל על ידי בריחה זו וזה מדת השתוות שכתב בחובת הלבבות" (שפת אמת בראשית פרשת ויצא [תרס"א]).

הרב שפת אמת מעגן את ההבנה הזו של ההשתוות כביטחון בהתנהגותו הקונקרטי של יעקב אבינו בברחו מפני עשו אחיו. גם הוא כמו ה'זוהר חי' מבסס את עמדתו זו על תמימות אמונתו של יעקב, המובילה לכך שהוא סבור שאין דבר מקרי "כי מה' מצעדי גבר", ולכן הוא יוצא ולא בורח, ויקבל בתמימות כל תוצאה של בריחתו. הרב שפת אמת מרחיב באופן משמעותי את דברי 'חובות הלבבות' שהוא מצטט, ולשיטתו ההשתוות אינה רק קבלת השבח והגנות בשווה, אלא אמונה בהשגת ה', שמובילה לקבלה ב'השתוות' של כל התרחשויות החיים, בתוכן אפילו הסכנות.

ההשתוות כדבקות

כפי שצינתי בפתיחת הסעיף הקודם, העוסק בהבנת ההשתוות כמקבילה למידת הביטחון – הסימנים הראשונים בספר צוואת

מוכרע, כי מי יודע משפטי ה' וגמולותיו יתברך. אבל ענין הבטחון הוא האמון שאין מקרה בעולם, וכל הנעשה תחת השמש הכל בהכרזה מאתו יתברך... וכאשר האדם נפגש במקרה אשר לפי הנוהג שבעולם צפויה אליו סכנה מדרכי הטבע לפחד מטבעת העולם, וקשת רוחו ירפהו מלזכור שאין המקרה אדוניה לנו ושאין מעצור לה' מלהושיעו ולהן מסבבים שיחליפו את המסובבים, וההבלגה בשעה הקשה הלזו ולהשרות בקרבו את האמת הידועה כי אין כאן לפניו שום פגע רע מיד המקרה רק הכל מאתו יתברך בין לטוב בין למוטה, ואשר שרש אמונתו מפיגה פחדתו ונותנת לו אומץ להאמין באפשרות ההצלה, ושאין לפניו נטיה לרעה יותר מנטיה לטובה, ענין זה יקראהו מדת הבטחון" (חזון איש – אמונה ובטחון, פרק ב', אות א).

²⁹ להרחבה בעניין שיטתו בהבנת מידת ההשתוות, עיינו במאמרו של הרב אוהד טהרלב, "מטה, נס ושורה: עיונים במדת ההשתוות במשנת ה'שפת אמת'", אקדמות א (ה'תשנ"ו), עמ' 21-28, וכן לקמן בפרק 'השתוות הנפש'.

³⁰ בראשית רבה (וילנה) ויצא, ס"ח, א.

הריב”ש העוסקים בין היתר במידת ההשתוות, עוסקים בעיקרם במרכיבים מרכזיים באורחות חייו של המקיים ”שויתי ה’ לנגדי תמיד”. מידה נוספת המופיעה בסימנים אלה וקשורה גם היא למידת ההשתוות היא הדבקות:³¹

”כלל גדול [מהבעש”ט זלה”ה] השתוות, פירוש שיהיה שווה אצלו אם יחזיקוהו לחיסרון ידיעה או ליודע בכל התורה כולה, ודבר הגורם לזה הוא הדבקות בהבורא תדיר, שמחמת טרדות הדבקות אין לו פנאי לחשוב בדברים אלו שטרוד תמיד לדבק עצמו למעלה בו יתברך” (צוואת הריב”ש י’).³²

לשיטת צוואת הריב”ש, הניסיון של האדם להקדיש את כל משאביו לתהליך המורכב של התקרבות עד כדי הידבקות בקב”ה, עד כדי שאין לו פנאי לחשוב על עמדתם של אחרים אודותיו – הוא למעשה ההשתוות.³³ יש לשים לב שכאן משמעות ההשתוות זהה להבנה הידועה שלה הקרובה אל הענווה וכפי שפירטנו לעיל. החידוש כאן הוא בקישור בין ההשתוות במשמעותה זו ובין הדבקות.

אופי אחר לגמרי נושאים דבריו של המגיד ממעזריטש על ההשתוות כדבקות, ובהם נראה שישנה הבנה מחודשת ושוונה בתכלית של מידת ההשתוות:

”וכן כשהוא מדבר אל יחשוב שהוא המדבר, אלא החיות שבו הוא מהבורא יתברך הוא המדבר בו, והוא המעלה הדיבור אל שורשו. ובזה גם כן נכלל ההשתוות, כי כח הדיבור גדול גם כן אצל חבירו כמו אצלו הכל מאתו יתברך. וכן בעת אכילתו יהיה מחשבתו להוציא החיות שבה להעלותה למעלה בעבודת הבורא, וכן בכל

³¹ בסעיף זה אתייחס להבנה החסידית של רעיון הדבקות, כפי שהיא באה לידי ביטוי במקורות שיצוטטו, ולו מאפיינים שונים במקצת מההבנות הקדומות יותר של רעיון זה בדברי ימי מחשבת ישראל.

³² סימן זה ב’צוואת הריב”ש יצוטט לקמן גם בסעיף העוסק ביישומה של ההשתוות בלימוד התורה. עיינו עוד שם בסימנים ג’ ו-ח’.

³³ לכאורה מדובר על תמונת מראה לאופן שבו הצגנו את ההשתוות כמקבילה לענווה. שם הענווה מנתקת את האדם מהקשר שלו עם האגו והצורך להרשים אנשים אחרים, ועל ידי זה מאפשרת לו להידבק בקב”ה. וכאן העיסוק האינטנסיבי בניסיון להידבק בקב”ה, מונע מהאדם לכלות את זמנו בניסיונות להרשים בני אדם בידיעותיו.

שאר דברים הכל יהיה מחשבתו לעשות פרי לקשר את עצמו למעלה" (מגיד דבריו ליעקב [ניוירוק ה'תשס"ה] אות ק"צ, מט:).

כאמור, מדובר בהבנה חדשנית של מידת ההשתוות. לא כמידה שנובעת מביטחוננו של האדם בקב"ה או מהנהגותיו בין אדם לחברו, אלא מהבנת עומק שלכל מקרה ולכל אדם בעולם שורש אחד, ולכן אין חילוק מהותי בין מעשיו שלו או רצונותיו שלו, לאלה של אנשים אחרים, ויותר מכך – בין מה שטוב בעיני האדם למה שרע בעיניו, ע"הכל מאתו יתברך". הטענה הפותחת את הפסקה: "כשהוא מדבר אל יחשוב שהוא המדבר אלא שהחיות שבו הוא מהבורא יתברך והוא המדבר בו", מטשטשת את זהותו של האדם עם המילים שהוא מוציא מפיו, ומי שיודע להכיר באופן כל כך טוטאלי שְׁלֵכַל שורש אחד, הוא מי שהגיע להשתוות בשיטת המגיד.

אף על פי שאין כאן המקום להאריך בהבנותיה של מידת הדבקות, שיש לה חלק משמעותי בתורתו של המגיד, אנסה לחדד בקציר האומר את העקרונות שניתן להסיק מהבנתו בעניין זה: לכל המציאות הקונקרטי של הקיום בעולם הזה, יש ממד מובנה של היפרדות מהמקור שלה. כשאדם שב אל המקור של ההווה, נוצר מפגש עם מה שמכונה 'אין'. בתורת המגיד האין הזה מכונה 'חכמה' – כמאמר הפסוק "וְהַחֲכָמָה מֵאֵין תִּמְצָא" (איוב כ"ח, יב), והוא המקור של עצם ההתחוללות בעולם. ב'אין' יש חיבור בין ההפכים, הוא רגע סודה של ההווה והתחוללותה של המציאות. ההגדרות האלה מאפשרות הבנה מעניינת של מידת ההשתוות, כאשר מי שהגיע לדבקות אמיתית, רואה את כל העולם הזה "משרשו", כלומר מהמקום שהכל בו שווה. במצב זה מדובר על השתוות מוחלטת – כל התרחשות בחייו שווה בעיניו, הרצון שלו מול רצונותיהם של אחרים שווים בעיניו, וכמובן השבח והגנות, שנזכרו בהבנות הקודמות, שווים בעיניו גם הם.

הבנה זו נוגעת למטאפיזיקה יותר מאשר לעבודת המידות או לתורת הנפש, ובכך היא שונה מאד מההבנות שהוצגו עד כה. ההשתוות, על פי המגיד, נובעת מהמודעות של האדם לזהותו של הקב"ה עם העולם כולו, דבר אשר חוקרי תורת המגיד מקבילים לתפישה דתית המכונה

קוויאטיזם.³⁴ ההשתוות כאן היא יותר מאשר מידה נפשית, היא ראייה כוללת של העולם כביטוי של הקב”ה ש’לית אתר פנוי מיניה! אדם שהגיע למידת ההשתוות הוא כאדם שהגיע למידת האין, והיא התודעה העמוקה והכוללת שלפיה יותר משלא מפריע לו שבחו או גנותו, הוא רואה בטוב בכלל וברע בכלל את שרשם האחד.³⁵

יישומי ההשתוות בעבודת ה’

בפרק הקודם, עיינו בהבנות השונות של אופייה ושרשה של מידת ההשתוות – בדגש על אופיו ומידותיו של האדם שרכש אותה. בפרק הזה, ננסה להבין רובד נוסף, והוא כיצד המידה הזו באה לידי ביטוי בעבודת ה’ של הזוכים לה, תוך עיון בשלושה נושאים: בין אדם לחברו, לימוד תורה ותהליך ההגעה לנבואה.

ההשתוות בין אדם לחברו

הרחבה משמעותית מאד להיקש בין מידת השתוות להתנהגות שבין אדם לחברו, מצינו בכתביו של הרב חיים פאלאג’י (חכם באשי של האימפריה העת’מאנית ומחבר ספרים רבים). הרב פאלאג’י עוסק רבות בנושא השכנת השלום ומניעת המחלוקת, ומייחס אותם במספר מקרים למידת ההשתוות. ניתן לראות את החשיבות של מידה זו בעיניו בעדות שהעיד עליו בנו ר’ אברהם:

”טוב לב רחמן לב נדיב רך כקנה ואין לו קשיות עורף כלל **מידת**

הנשתווין היה לו בכל דבר ולא מנגד כשלא היה נוגע לעבודת ה’

³⁴ על הלכי רוח קוויאטיסטיים בתנועת החסידות, המבוססים על תפישה של ”דרך אל הא-להים תוך נטישת ה’אני”, וביטול מלא של עצמיותו של האדם ורצונותיו למול רצונות הא-להים, ראו: רבקה ש”ץ-אופנהיימר, **החסידות כמיסטיקה**, ירושלים ה’תשמ”ח, עמ’ 21-31. ש”ץ מציגה גם את הקשיים שבזיהוי תנועת החסידות עם הלכי רוח כאלה: ”תמיהה היא שתנועה חברתית ענפה הידועה בעיקר בשל הלכי-הרוח האופטימיים שלה לגבי העולם, וששמחת היומיום שלה עשתה לה כנפיים, תשמש מקור לבירור התופעה ששמה קוויאטיזם”, ועל כן מזהה את הקוויאטיזם רק עם הוגים מסוימים ודורות מסוימים בחסידות, בעיקר בתורת ה”אין” מבית מדרשו של המגיד ממעזריטש, כאשר ברוב המקרים גם הוא מציג גישה קוויאטיסטית מרוככת.

³⁵ לשיטה נוספת הרואה את ההשתוות כמשיקה לדבקות ולביטול היש, ראו שיעורו של הרב בני קלמןזון שליט”א ‘שיעור ליום כיפור – “התשובה בחסידות וברמב”ם” שנמצא באתר ‘YouTube’ ([כאן](#)), החל מדקה 26:20.

ותורתו ומרגלא בפומיה לומר מי הוא שבא לפני ולא נשתויתי עמו או הוא הודה לי או אין אני מודה לו ואומר ה' יזכני לצאת ידי חובת המקום במה שנוגע לעבודתו כשם שאני יוצא ידי חובת הבריות" (צוואה מחיים [אזמיר תרכ"ח] דף כא.).

נראה כי לרב פאלאג'י הבנה ייחודית בנוגע להיקפה והגדרתה של מידת ההשתוות – "מידת הנשתוון היה לו בכל דבר ולא מנגד, כשלא היה נוגע לעבודת ה' ותורתו". נראה לומר, כי מידת ההשתוות בהבנה מוחלטת זו, ממוקדת בהשפעה שלה על מידותיו של המגיע אליה, שהוא טוב לב ואינו קשה עורף, ובכך פנוי לעסוק רק בדברים משמעותיים.

במקום אחר, דורש הרב פאלאג'י את האגדתא על שלוש כתות של מלאכי השרת שיוצאות לקראתו של צדיק שנפטר מן העולם:³⁶

"אחד [הכת הראשונה] אומרת בא בשלום והכונה דרומזת לו דזה שיבא לגן עדן ולא לגהינם הוא כשיש לו מדת שלום בעולם הזה ב' [הכת השנייה] אומר הולך נכחו הכונה לרמוז לו דהיה לו מדת הנשתוון אף עם המנגד שלו כדי שלא לעשות מחלוקת ובהליכה ממש נמצא דבר מפורש בתורה בסדר קרח ויקם משה וילך אל דתן ואבירם וכמו שאמרו רבותינו ז"ל שלא להחזיק במחלוקת... ואם כן צריך העושה כזאת לפי מדתו גם בהליכתו לגן עדן לא ימצא מנגד ומקטרג בדרך ואויביו ישלים אתו ולכן כת ב' מכרזת ואומרת הולך נכוחו וכת ג' אומרת ינוחו על משכבותם על דרך ושכבתם ואין מחריד שיש לו מנוחה בגן עדן ולכן היא אומרת יבא שלום ינוחו על משכבותם" (נפש חיים מערכת המ"ם, מחלוקת, אות לא).

³⁶ "אמר ר' אלעזר: בשעה שהצדיק נפטר מן העולם, שלש כיתות של מלאכי השרת יוצאות לקראתו, אחת אומרת לו: בא בשלום, ואחת אומרת: הולך נכחו, ואחת אומרת לו: יבא שלום ינוחו על משכבותם" (כתובות קד. ועיינו גם ישעיהו ל"ז, ב.).

גם בדברים אלו, מקשר הרב פאלאג'י בין מידת ההשתוות להימנעות ממחלוקת ולקיום השלום.³⁷ לדבריו, כת המלאכים השנייה שאומרת לצדיק "הולך נכחו" – מייצגת את ההליכה הנכוחה שהיא "מדת הנשתווון אף עם המנגד שלו". מטרתה של ההליכה הזו היא לקדם את השלום, והיא מקבילה להליכתו של משה רבנו לדבר עם דתן ואבירם במטרה לפייס אותם לפני שייענשו. הרב פאלאג'י נותן משמעות רבה מאד להליכה למען השלום, והיא עיקרו של המסר אותו אומרים מלאכי השרת לצדיק בכניסתו לגן עדן: "בא בשלום", "הולך נכחו" כאמור ו"יבא שלום".³⁸

³⁷ כך גם הרב אליעזר פאפו (ה'פלא יועץ') בספרו 'דן ידן' על התורה, במסגרת הסברו על סיפור גירוש הגר וישמעאל: "והנה המפרשים פרשו על פסוק 'אם לא שויתי ודוממתי', שמעלה הגדולה לאדם שיהיה לו **מדת הנשתווון** ולו שוה לו המשבחו והמחרפו ואם לא יוכל עשוהו – 'ודוממתי' להיות דומם ובולם פיו בשעת מריבה, כי אם יעצר ברוחו שלא להשיב הורפו דבר יהיה המחלקת עקר שאינו עושה פירות נמצא שכל התקלה יוצאה 'תחת אחד השיחים' שאינו יכול להעמיד את עצמו בשיחה, אבל תתן אל לבך 'ותלך', כשתלך לעולם הבא 'ותשב לה' דברים קשים שמשככים דעתו של אדם, 'מנגד' שיכו אותו מכות גדולות מלשון 'מימנו עליה אנגידה'. אשר על כן שמע בקולי איעצך 'הרחק כמטחוי קשת' נוטריקון כ'מטא ח'זיא ק'נאה ש'נאה ת'חרות, שיברח מן המחלקת כבורח מן הנחש, ולא מצא הקדוש ברוך הוא כלי מחזיק ברכה אלא השלום" (דן ידן בדאשית כ"א, טו). הוא מציג את ההבנה הקלאסית של ההשתוות כענווה, כפי שראינו אותה לעיל בין היתר בספר חובות הלבבות. הוא מציג את הדירוג בין הענווה ה'דגילה' לבין ההשתוות, כפי שראינו לעיל במקורות אחרים בסעיף 'יחסי הקדימות בין הענווה להשתוות', ומדגיש את העובדה שמי ש"שוה לו המשבחו והמחרפו", לא נדרש במאמץ כדי לא להגיב ולפתח ויכוח "בשעת מריבה". עיינו עוד בספר דרכי איש לר' ניסים ארוואץ (ירושלים ה'תרל"ה, דף לו:).

³⁸ מקור מעניין נוסף מדבריו של הרב פאלאג'י על ההשתוות, מופיע בספרו 'חוקי החיים', ובו הוא מציג הבנה של ההשתוות כמבוססת על 'עמק השווה', ועל פי המודל הזה הוא מציג התנהלות נכונה בתוך הקהילה, בראש ובראשונה בכל הנוגע לשליח הציבור: "ראוי לגזברי הק"ק לחקור היטב דלא יהיה לאיזה יחיד הקפדה וקטטה עם הש"ץ דיעשו שלום ביניהם ואם הדבר קשה **לבא אל עמק שוה**, יפייסו להיחיד שילך לבהכ"נ אחרת, ובעיר קטנה דלא יש להם בהכ"נ אחרת צריך לכופ אותם ולהשוותם ויהיו מרבים שלום ביניהם, ועיקר התכסיס של הש"ץ שיהיה נוח לרצות כל שרוח הבריות נוחה הימנו ורוח המקום נוחה הימנו דלא יתגאה ולא יתהנה להשמיע קולו ערב אלא יכוין בתפלתו כלפי מעלה הכל לגבוה סלקא, ויהיה נגד עיניו שויתי ה' לנגדי תמיד... וזכור לטוב הש"ץ של קהילת קודש פורטוגאל יב"ץ [יראו בנחמת ציון; ב"ז] דלא קם כמוהו קול ערב חד בדרא ושמעתי מיחידי הקהל קדוש דמדותיו הטובות ומידת הנשתווון אפילו עם יחיד קטן יותר ערבים מקולו. אשרי ילוד אשה שאמרו עליו כך" (חוקי החיים [אזמיר ה'תרנ"א] דף קצז:).